İRTAD
Sayı: 11, Aralık / December 2023, s. 43-59

HOKAND HANLIĞI'NDA EL SANATLARI

HÜSEYİN ŞEN*

Öz: Hokand Hanlığı 1709 yılında Özbeklerin Ming boyu önderliğinde Fergana Vadisi'nde kurulmuştur. 1876 yılında gerçekleşen Rus işgali ile tarih sahnesinden çekilmiş olan Hokand Hanlığı, özellikle sınırlarını genişlettiği XIX. yüzyılın ilk yarısında ticarette de önemli atılımlar gerçekleştirmiştir. Hakimiyeti altında tutuğu Fergana Vadisi'nin sağladığı jeostratejik konumu iyi kullanan Hokand Hanlığı, Mançu İmparatorluğu ile kurduğu siyasi ilişkiler neticesinde ticari noktada büyük avantajlar elde etmiştir. Ticaretin vazgeçilmez bir parçası olan zanaat Hokand Hanlığı'nın siyasi hayatıyla doğru orantılı olarak gelişmiştir. İpek, yarı ipek, pamuk, keçe gibi tekstil ürünleri, kâğıt, ciltleme, demir, gümüş, bakır gibi madenlerin işlenmesi; deri tabaklama Hokand Hanlığı'nın ustaları tarafından ince bir titizlikle gerçekleştirilmiştir. İnsanlık tarihi kadar eski olan bu zanaatlar bölgede kadim zamanlardan bu yana mevcuttur lakin Hokand Hanlığı'nın yöneticileri bu zanaatların bir sistematik içerisinde gerçekleştirilmesini sağlamış, hammadde ve pazar özelliklerini göz önünde tutarak belirli üretim merkezleri oluşturmuştur. Söz konusu zanaatlardan ipek, yarı ipek ve pamuk dokumaları ile kâğıt Hokand Hanlığı'nın dış ticaretinde de önemli ürünlerden olmuştur. Diğer zanaatlar ise daha çok ahalinin ihtiyaçlarını karşılamak adına üretilmiş ve pazarlarda satılmıştır. Turkestanskie Vedomosti Gazetesi, Rus araştırmacılar ve seyyahların notları, Schuyler'in seyahatnamesi ve modern araştırmacıların eserleri kullanarak oluşturduğumuz çalışmamızda Hokand Hanlığı'ndaki zanaatlar ve bu zanaatların nasıl yapıldığı, üretilen ürünlerin kalitesi ve ihtiyaçları nasıl giderdiği, hammadde olarak bölgenin zenginliği ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hokand Hanlığı, El Sanatları, İpek, Kâğıt, Kuyumculuk, Dericilik, Demircilik

HANDICRAFTS IN THE KOKAND KHANATE

Abstract: The Khanate of Kokand was founded in 1709 in the Fergana Valley under the leadership of the Ming tribe of Uzbeks. The Khanate of Kokand, which withdrew from the stage of history with the Russian occupation in 1876, especially in the 19th century when it expanded its borders. It also made im-

* Dr. Öğr. Üyesi İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Genel Türk Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye, sen.huseyin.1990@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2794-299X

portant breakthroughs in trade in the first half of the century. The Khanate of Kokand, which made good use of the geostrategic position provided by the Fergana Valley under its control, gained great commercial advantages as a result of the political relations it established with the Manchu Empire. Craft, which is an indispensable part of trade, developed in direct proportion to the political life of the Kokand Khanate. Processing of textile products such as silk, semi-silk, cotton and felt, paper, binding, metals such as iron, silver and copper; Leather tanning was carried out with great care by the masters of the Kokand Khanate. These crafts, which are as old as human history, have existed in the region since ancient times, but the rulers of the Kokand Khanate ensured that these crafts were carried out in a systematic way and created certain production centers. Among these crafts, silk, semi-silk and cotton textiles and paper became important products in the foreign trade of the Khanate of Kokand. The others crafts were produced and sold in markets to meet the needs of the people. In our study, which we created using Turkestanskie Vedomosti Newspaper, notes of Russian researchers and travelers, Schuyler's travelogue and modern studies, we tried to reveal the crafts in the Kokand Khanate and how these crafts were made, the quality of the products produced and how they met the needs, and the richness of the region in terms of raw materials.

Keywords: Kokand Khanate, Handicrafts, Silk, Paper, Jewellery, Leatherwork, Blacksmithing.

Giriş

Hokand Hanlığı 1709 yılında Özbeklerin Ming boyu önderliğinde kurulmuş, 1876 yılında gerçekleşen Rus işgali ile tarih sahnesinden çekilmiş Türkistan hanlıklarından birisidir. 163 yılı aşkın süre zarfında Türkistan'ın sosyo ekonomik ve siyasi hayatında rol belirleyici olmuştur. Bu bağlamda hanlığın ekonomisi ve ekonominin önemli bir parçası olan el sanatlarının gelişmesi ve yaygınlaşması siyasi tarihiyle muvazi bir şekilde ilerlemiştir. Özellikle XIX. yüzyılda Seyhun Nehri'nin sağ ve sol kıyıları, Akmescit Kalesi'nin aşağısındaki topraklar, Öretepe Bölgesi, Alay Bölgesi, Karategin, Darvaz, Kulap gibi yerlerin Hokand hakimiyetine girmesiyle birlikte ekonomik büyümeyi yakalamıştır. Ekonomik büyüme hanlık ahalisinin sosyo-ekonomik yaşamlarında birtakım değişimler gerçekleştirmiştir. Her şeyden önce su kanalları açılarak tarım, zanaat ve ticaretin gelişmesi için koşullar oluşturulmuş, Şehrihan gibi yeni şehriler inşa edilmiş ve şehirleşme sürecinin hızlanması sonucunda ekonomik zorunluluk olarak şehirlerde el sanatlarında uzmanlaşma artmıştır. Zanaatların gelişmesi, şehirli nüfusun sosyo-ekonomik yaşamında ve

yaşam biçiminde belirli değişikliklere yol açmış, hanlıklar ve komşu ülkeler arasındaki ticari ilişkilerin arttırılmasını sağlamıştır. Komşu ülkelerin yanı sıra hanlığın sınırlarının Kazak bozkırları ile Kırgız bölgelerine doğru gelişmesi hem göçer ahali ile yerleşik ahalinin arasında ticari ilişkilerin artmasına, hem de el sanatlarında ihtiyaç duyulan hammaddenin teminini kolaylaştırmıştır.

Hanlığın ticaret politikası gereği hammadde kaynağına bağlı olarak bazı ürünler belirli bölgelerde üretilmiş ve Hokand, Mergilan, Andican, Hocend, Öretepe, Taşkent, Turakurgan, Çust gibi büyük zanaat ve ticaret şehirleri oluşmuştur.[1] Bu durum hem üretimin bir noktada toplanmasının önüne geçilmesine hem de hammaddeye bağlı olarak zanaatın gelişmesine olanak vermiştir. Ayrıca bölgedeki üretim geleneği ve ahlakından dolayı devlet bir ürünün tamamının yapımını bir usta tarafından gerçekleştirilmesinin önüne geçmiş, herhangi bir ürünün her bir parçası bir usta tarafından üretilmesine müsaade edilmiştir. Böylece hem üretimde tekelleşmenin önü kesilmiş hem de kazanç ustalar arasında paylaştırılmıştır.

Hokand Hanlığı'nın şehirlerinde dokumacılık, demircilik, kuyumculuk, çömlekçilik, dericilik, kâğıt üretimi, ciltçilik gibi zanaatlar gelişmiştir. Hanlığın şehirlerinde zanaatın gelişmesi çevre köylerde yaşayan halkın ekonomik olarak gelişmesini de sağlamıştır. Köylü yetiştirdiği ürünleri şehir pazarlarında satmış elde ettiği gelirle şehirdeki zanaatkarların mallarını satın almıştır. Yine aynı şekilde hanlık zanaatkarları da hammaddeyi kırsaldan temin etmiştir.

Hokand Hanlığı'nda El Sanatları

Hokand Hanlığı'nın geneline bakıldığında en ön plandaki zanaat dokumacılıktı. İpek, yarı ipek ve pamuktan dokunan kumaşların işlenmesinde hanlıdaki sulama kanalları etkili olmuştu. Zira sulama kanallarının açılmasıyla sulu tarım yapılabildi ve yetiştirilmesinde suya çok fazla ihtiyaç duyulan pamuk üretimi arttı. Dokumada pamuğun yanı sıra ipek eğirme işlemi de gerçekleştirildi. İpek, hanlık ustalarının esas meşguliyetiydi. İpek üretiminde Mergilan ön plana çıkarken, Nemengan, Andican, Yarmezar, Altıarık, Han-Kızı, Çimlan'da da ipek dokunmaktaydı.[2] Pamuk kumaş dokumaların da ise Andican, Nemengen, Taşkent önemli şehirlerdendi. Hanlıktaki dokumacılık bölgeyi ziyaret eden Rus diplomatlarının da dikkatini çekmişti ve bu hususta önemli bilgi-

[1] Topildiev Nosirzhon Rakhimzhonovich, "Sosiolno-ekonomiçeskoe Polojenıe Kokandskogo Hansva v1850-1879 gg.", *Molodoi Uçenhıı,* No 9 (89), 2015, s. 958.

[2] Aleksandır Kolesnikov, Mairya Matveyava, *Rus Seyyahların Gözüyle Orta Asya*, Çevri Bilim Yaymevi, İstanbul 2019, s. 95.

ler vermişlerdir. F. Efremov, Hokand Hanlığı'nın şehirlerinde el sanatlarının geliştiğini, ipek yarı ipek, yün ve pamuktan çeşitli kumaşların dokunduğunu belirtmiştir.[3] 1813-1814 yıllarında Hokand'da bulunan F. Nazarov da bu hususta bilgiler vermiştir. Mergilan şehrinde çeşitli dokuma fabrikalarının bulunduğunu söyleyen Nazarov, bu fabrikalarda Pers sırma kumaşları, kadife kumaş ve türlü Asya mamullerinin imal edildiğini kaydetmiştir. Yine Nazarov, Andican'ın etrafının köylerle çevrili olduğunu ve her türlü meyvenin bol olduğunu kaydettikten sonra ahalisinin ipek böceği üretimi ile pamuklu kumaş dokuması yaptığını belirtmiştir.[4] Hanlık şehirlerindeki dokuma ürünlerinin başında ipek gelmekteydi. İpek harici dokumalar genellikle pamuklu kumaşlardan yapılıyordu. Bu tür dokumalardan birisi *olacha* kumaştı. *Olacha* genellikle hayvancılıkla uğraşan Kazaklar ve Kırgızlar tarafından satın alınıyordu. Olachanın üretiminin ve ticaretlerinin ana merkezleri Taşkent ile Nemengan şehirleriydi. XIX. yüzyılın yetmişli yıllarında Kırgızlar, Nemengan pazarında bir rubleye mal olan bir parça ucuz ve dayanıklı olacha kumaş için bir buçuk yaşında bir keçi veriyor ve bir koyun ile iki parça olachayı takas ediyorlardı.[5] Çit adı verilen kumaşları *çitgah* adı verilen ustalar tarafından dokunuyordu. *Çitgahlar* özel olarak hazırlanan kalıplarda farklı renklerde çiçek desenlerini kumaşların üzerine basıyorlardı. Çit üretimi hanlıkta en fazla Taşkent'te gerçekleştiriliyordu. Her yıl Hokand ve Kaşgar'dan Taşkent'te çit yapımı için büyük miktarda büz (pamuk kumaş) getiriliyordu ve getirilen kumaşlar ustalarca safran rengine, yosun yeşiline, gül rengine boyanıyordu.[6] Ayrıca hanlıkta kalava da dokunuyor ve bu hususta Nemengan ön plana çıkıyordu.[7]

Hokand Hanlığı'nın ahalisinin dokuma hususunda esas meşguliyeti ipekçilik idi. İpek Hokand Hanlığı'nın dış ticaretinde en önemli ihracat kalemiydi. İpek üretimi ve dokumasında erkekler kadar kadınlar da çalışıyordu. Hanlıkta her ailenin evinde bir ila üç dokuma tezgâhı mevcut olup aile bireylerinden iki ila üç kişi bu işle meşgul oluyor ve haftada 400 gr. ipek üretiyorlardı. Hokand ve Mergilan şehirlerinde yıllık 5.560 pud civarında ipek üretili-

---

[3] F. Efremova, *Stranstvovaniye v Kirgizskoy stepi, Bukharii, Khive, Persii, Tibet i Indii v Vozvrasheniye Yego Ottuda Cherez Angliyu v Rossiyu*, Universişeskoi Tipografiy, Kazan 1811, s. 104.

[4] Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür&Sanat, İstanbul 2015, s. 137-138.

[5] *Turkestanskie Vedomosti*, No: 49, 1880.

[6] Zahid Şerofoviç Medrahimov, "Qu'qan Hanlıgı Hunarmandçılık Markazları", *Ütmuşga Nazar*, No: 26, 2019, s. 69. http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-26-10.

[7] N. O. Petrovskiy, *Şelkovodstve i Şelkomatahii Serdney Azii*, Tipografiya K.P. Kolovskago, Tiflis 1904, s. 97.

yordu.[8] Üretilen ipek kalite bakımından sınıflandırılıyor ve *çilla, taif, sernag* gibi farklı isimlerle anılıyordu.[9] İpek üretimi bölgeye gelen seyyahların da ilgisini çekmişti. Bu konuda H. Trotter, Hokand pazarlarında fakir insanlar tarafından eğirilmiş ipekler bulunduğunu ve ayrıca çok sayıda ipek dokumacısının mevcut olduğunu söylemiştir. Dokunan ipekler Andicanlı tüccarlar tarafından satın alındığını belirten Trotter, iki çeşit ipeğin varlığından bahsetmiştir. Bunlar beyaz ve sarı ipeklerdir. Sarı ipek en değerli olanıdır ve *taifiul* olarak isimlendirilmiştir.[10] Hokandlı, Mergilanlı, Nemenganlı, Andicanlı ustalar ipek ve yarı ipekli kumaşları dokuyorlardı. İpeğin hanlıkta en iyi şekilde dokunduğu şehir olan Mergilan'da çeşitli üretim atölyelerinin kurulmuştu. Mergilan'da üretilen ipek, kadife ve çeşitli kumaşlara yoğun ilgi gösteriliyor ve bu kumaşlar Doğu Türkistan ve Buhara'ya ihraç ediliyordu.[11] İpek üretmek ile ipek eğirmek birbirinden farklı uzmanlıklar gerektiren işler olduğundan hanlıktaki ipek üretimi iki aşamalı değerlendirilmelidir. Birinci aşama ipek kozasının elde edilmesi ikinci aşama ise elde edilen kozanın işlenmesi yani eğirilmesidir. Bölge yaz boyunca kurak bir iklime sahip olduğu için ipek üretimine klimatolojik olarak uygundur. Bu nedenle yapay sıcaklığa ve havalandırmaya gerek olmadan üretim yapılıyordu. Bu duruma ek olarak ipek böceğinin temel besini olan dut ağacı bölgede oldukça fazlaydı. Schuylerin belirttiğine göre XIX. asrın ikinci yarısında Türkistan'da 4.5 milyon pud ipek üretilmiş ve bunun 1.5 milyonu Hokandlı ustaların ellerinden çıkmıştı. İpek üretmenin ilk aşaması ipek kozasının elde edilmesiydi. İpek böceği yumurtaları evlerde pamuktan bir çanta içerisinde tavana asılarak muhafaza ediliyordu. İpek üretiminin yaygın olduğu yerlerde ipek böceği yumurtaları çarşıda, eczanede, zahire dükkânlarında satılıyordu. Yumurtaların sağlamlığı suya atılarak test ediliyordu. Suyun dibine batanlar sağlam olarak görülüyor yüzeyde kalanlar ise çürük olarak adlandırılıyordu. Test edilen kozalardan sağlam olanları nisan ayının başında kadınlar tarafından kollarının altına bağladıkları bir çantada muhafaza ediliyordu ve gün içeresinde çevriliyordu. Bu işlemin amacı doğal ısıyı sağlanıyordu. Yaklaşık bir hafta süren bu işlemin sonunda kurtlar görülmeye başlıyordu. Kurtların görülmesiyle birlikte çanta her gün açılıyor çıkan kurtlar temiz bir örtünün üzerine alınıyor ve güneş ışığına doğrudan maruz kalmaması için

[8] Zahid Şerofoviç Medrahimov, *Qu'qan Hanlıgıda Savdo Munasabatları Tarihi*, Yangı Nesher, Taşkent 2014, s. 36.
[9] *Turkestanskie Vedomosti*, No. 36, 1871.
[10] Tuba Tombuloğlu, "Seyyahlara Göre Fergana'nın Ekonomik Durumu (18 ve 19. Yüzyıllar)", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara 2019, s. 190.
[11] Dinçer Koç, a.g.e., s. 137.

üzeri tülle örtülüyordu. Sıcaklık önemli olduğundan gündüz ya da gece çok soğuk olursa bu tepsiler mangalın üzerine konularak muhafazası sağlanıyordu. Bu aşamada kurtlar dut yapraklarıyla besleniyor, büyüdükçe yerleri değiştiriliyordu. İkinci devre olarak isimlendirebileceğimiz bu aşama tamamlandıktan sonra kurtlar güneş ışığının girmediği bir odada özel olarak hazırlanmış raflara kaldırılıyor, dut filizleriyle günde üç defa besleniyorlardı. Yeterli süre geçtikten sonra açık pembe çiçekli binbaş adı verilen bir bitki raflara yerleştiriliyor ve kurtlar bu bitkiye tırmanarak koza örme işlemini gerçekleştiriyorlardı. İpek böceğinin yumurtadan kozaya dönmesi için geçen süre kırk ila yetmiş gün arasında değişiklik gösteriyordu.[12]

Kozalar örülünce raflardan çıkartılıyor ve içindeki kurtların ölmesi için birkaç gün güneş ısısına maruz kalacakları bir hasır üzerine seriliyorlardı. Geceleri ise bir araya toplanıyor ve üzerleri örtülüyordu. Üretim adına kozaların en büyükleri seçiliyordu. Seçilen kozalar otuzlu gruplara ayrılarak ipe diziliyor, evin soğuk toprak zemininde üç gün bekletiliyor ve ardından pamuk bir torbaya konularak duvara veya tavana asılıyordu. Dördüncü gün kelebekler çıkıyor ve hemen yumurtlamaya başlıyorlardı. Kozanın örülmesinden kelebeğin çıkmasına kadar geçen süreç 10-14 gün idi. Ortalama bir buçuk gün yaşayan kelebek yaklaşık 450 yumurta üretirdi. 450 yumurtanın 1/4'ünden verim alınamazdı geriye kalan ¾ işe yarardı. Bölgede ipek böceği yumurtaları üç ila dört yılda bir uzak yerlerde yaşayanların yumurtalarıyla, bu mümkün değilse komşuların yumurtalarıyla değiştirilirdi. Haziran ayı boyunca bölgede koza ticareti hızlı bir şekilde yapılırdı ve bir pud için 7 ila 12 ruble arasında fiyat belirlenirdi. Kuru kozalar içinse fiyat değişkenlik gösteriyordu bazen bir pud 40 veya 50 rubleye kadar fiyatlandırılırdı.[13]

İpek böceği üretimiyle ve eğirmesiyle meşgul aileler ortalama 3 pud civarında yaş koza üretebilirdi. 3 pud koza için 20 dut ağacına ihtiyaç duyulurdu. 3 pud kozanın ortalama üretim maliyeti ise 18 Ruble olarak hesaplanmıştı. 18 Rubeleye mal edilen ürün 27 Rubleye pazarlarda satıldı. Kendi dut ağacı olanlar ise ipek böceğinin yiyeceğini kendileri temin ettikleri için maliyeti düşürmekteydi ve daha fazla kâr ediyorlardı.[14] Maliyetler ve harcamalar göz önüne alındığında hanlıkta dut yaprağı ticareti de yapıldığı iddia edilebiliriz. Ayrıca ipek böceği üretiminde böceğin yakalandığı hastalıklar da kâr oranını

[12] E. Suchuyler, *Türkistan Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, Çev. Firdevs Çetin&Halil Çetin, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 192- 193.
[13] Schuyler, a.g.e., s. 194-195.
[14] Schuyler, a.g.e., s. 195.

düşürebilmekteydi. Genellikle soğuktan ya da dut yaprağının rutubetli olmasından kaynaklanan hastalıklarla karşılaşan ipek böceği üreticileri bu durumu soğuğa veya abdestsiz ipek böceğine dokunmaya bağlamışlardır.[15]

İpek üretimin ikinci aşaması eğirme ise üretimin önemli bir parçası olarak kabul edilmiştir. Bu aşamada ayıklanan kozalar kaynar suyun bulunduğu kazanlara atılıyor ve bir çubuğa dolanıyordu. İstenilen miktarda lif ucu tutulduğunda bunlar bir makaraya sarılıyordu. Kazandaki kozaların tamamı makaraya sarıldıktan sonra kazanın içindeki su değiştiriliyor, ateş yenileniyor ve aynı işlem tekrarlanıyordu. İpeğin kozadan ayrıldığı bu işleme *kalyava* ismi veriliyordu ve sonra boyanmak için hazırlanıyordu. Üretimin bu aşamasında elde edilen ipekler 122 ila 127 Ruble arasında fiyatlandırılıyordu.[16] İpek üretiminde fabrikasyon olmadığı gibi üretimi arttırmak hastalıkları önlemek için ilmi yöntemler kullanılmıyordu. Halk daha çok atadan dededen gördüğü şekilde ipek üretiyordu. Bu durum da yani bir düzen ve makinadan yoksun üretim bölgede üretilen ipeğin dünya standartlarının gerisinde kalmasına neden oluyordu fakat anlayabildiğimiz kadarıyla her ne kadar dünya standartlarının gerisinde kalınsa da Fergana'da üretilen ipek talep görüyordu. Ayrıca halk üretimde yenileşmeye de yanaşmıyor, üretim usullerini geliştirmek veya değiştirmek istemiyordu. Bu duruma örnek olarak 1867-1872 yılları arasında bölgede kurulan 7 ipek fabrikası verilebilir. Bu fabrikalar Rus İmparatorluğu'ndan destek almasına rağmen söz konusu yıllar arasından bölgede sadece biri ayakta kapılabildi. Fabrikaların kapatılması bir tarafa geçen süre içerisinde bölge halkının üretim usullerinde de herhangi bir değişim gerçekleşmedi.[17] Rus hükümetinin pamuk üretimine daha fazla önem vermesi ve ipek üretimini geliştirememesinin etkisiyle olsa gerekir ki, 1871 baharında ülke sanayisi için zararlı olduğunu söyleyerek Taşkent ve civarında ipek böceği yumurtası üretimini yasaklamıştır.[18]

Hanlıkta yukarıda belirttiğimiz usullerle ipek üretimi gerçekleştirilmiş ve bu üretim belirli merkezlerde toplanmıştı. Hanlıkta ipek üretimiyle ön plana çıkan Mergilan'ın merkezinde yüksekliği 40 sajen, kalınlığı 2.5 sajen olan büyük ve yuvarlak bir taş sütun mevcuttu[19] ve burada çeşitli kumaşlar dokunuyordu. Dokunan ipek kumaşlara çeşitli baskılar da yapılıyordu. Özel-

[15] Schuyler, a.g.e., s. 195-196.
[16] Schuyler, a.g.e., s. 196.
[17] Schuyler, a.g.e., s. 197.
[18] Schuyler, a.g.e., s. 198.
[19] Efremova, a.g.e., s. 101.

likle beyaz ve yeşil baskılı kumaşlar hanlık pazarlarında talep görüyordu.[20] Ayrıca Mir İzetullah'ın belirttiğine göre Mergilan'da Farsların *kürk*, Türklerin *tibet* dedikleri yün şallarda dokunuyordu lakin bu şallar Kaşmir'de dokunanlara kalite bakımından eş değer değildi.[21] Hokand Hanlığı'nda ipek ustalarınca dokunan saten kumaşlar *atlas* ya da *jiba arqoq* olarak isimlendiriliyordu. 1876 tarihinde hanlıkta yılda 3000 arşın ipek üretebilen 428 iplik dokuma atölyesi, 232 eğirme tezgâhı, 276 ipek atölyesi mevcuttu. Hocend'de *duriya* simi verilen bir tür saten kumaş dokunmaktaydı. Bu kumaş Mergilan ve Hokand'da dokunan satenlerle aynı kalitedeydi.[22] Hokand Hanlığı'nda kumaşlar sadece dokunmuyor aynı zamanda boyama işlemleri de yapılıyordu. Meyendorf her ne kadar Hokandlı tüccarların Buhara'da Yahudi ustalara kumaş boyatmak için geldiğinden bahsetse de[23] Hokand ustaları söz konusu işlemi kendileri de yapıyordu. İpek boyama hususunda üretimde olduğu gibi Nemengan ön plana çıkıyordu. Nemenganlı ustalar ipeği boyamak için ağırlıklı olarak siyah nar ve ceviz kabuğundan elde ettikleri boyayı kullanıyordu.[24] Ayrıca merana bitkisinin kökünden kırmızı boya elde ediliyor ve bu boya ipek işlemede kullanılıyor; bu bitkinin de yoğun olarak ticareti yapılıyordu.[25] Kırmızı boya için merana bitkisinin haricinde kırmızı böceği de kullanılıyordu. Bu böcek türü Taşkent ve çevresinde bahar aylarında dut, dışbudak vb. ağaçların filizlerinde bolca bulunmasına rağmen esas itibari ile Buhara'dan getiriliyordu. Üretim itibariyle sadece bölgeye özgü boya çeşitleri de bulunmaktaydı. Bunlardan birisi isparak denilen, bozkırda bol miktarda yetişen sarı hezaran çiçeğinin küründen elde ediliyordu ve bu kür sarı boyaya eklenince güzel ve kalıcı bir parlaklık veriyordu. Başka bir sarı boya ise sophora japonica çiçekleri olan tutmaktan elde ediliyordu. Dut ağaçlarında yetişen bir mantar olan pugat ise deri boyamada sarımsı bir yeşil elde etmek için kullanılıyordu. Rusya ile ticari

---

[20] Medrahimov, a.g.e., s. 36- 37.

[21] Neriman Sena Külünk, *Mir İzzetullah'a Göre XIX. Yüzyılın Başlarında Türkistan: Tercüme ve Tahlil*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2023, s. 116.

[22] P.İ. Paşino, *Fabriçnoi i Targovoi Deyatelnosti Turkestanskoi Oblasti*, İzvestiya İmperatorskogo Russkogo Geograficeskogo Obşestva, T. 3(4), Sank Peterburg 1868, s. 122.

[23] Emre Keser, *E. K. Meyendorf ve Eserinin Buhara Hanlığı Açısından Değerlendirilmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2018, s. 79; B. V. Meyendorf, *A Journey from Orenburg to Bokhara (in The Year 1820),* Çev. Captain E. F. Chapman, Foreign Department Press, Kolkata, p. 35.

[24] İ. O. Krauzel, "Krasilnom İskusstve Tuzemnıh Jiteley Turkestanskogo Kray", *Turkistanskiy Sobornik*, T. I, 1872, s. 498.

[25] V. V. Velyaminov-Zernov, *Torgovoe Zhaçenie Kokanskogo Hanstva Dlya Russkih*, İGRO, Sank Peterburg, 1854, s. 24.

ilişkilerin artmasıyla birlikte kırmızı böceğinden boya üretimi hanlıkta azaldı ve boyalar Rusya'dan ithal edilmeye başlandı.[26] Hokandlılar kırmızı boyayı Rusya'dan ithal etseler de diğer boyalarda ihtiyaç fazlasını Hindistan'a ihraç ediyorlardı.[27] Hokand Hanlığı'nda dokunan kumaşlar Türkistan pazarlarında eşsizdi. El emeğine dayalı kumaş üretimi fabrikasyon üretim karşısında çoğu durumda kalite bakımından yetersiz konumdaydı ve bölgeye İngiliz-Rus mallarının girmesiyle söz konusu ürünlerle rekabet edemedi. İngiliz ve Rus mallarıyla rekabet edemeyen hanlık zanaatkarları netice olarak hammadde üretmeye başladı.

Hanlıkta üretilen kumaşlara nakış işlemelerde ustalar tarafından yapılırdı. Nakış yapılacak kumaşın üzerine tebeşirle işlenecek şekil çizilirdi ve ardından bir kasnağa geçirilirdi. Nakkaş şekli tığa benzer bir tahta iğnenin ucuna ipek ipliği geçirir ve önceden çizilen desene göre işleme yapmaya başladı. Bu işin zahmeti az olduğu gibi malzemeleri de ucuz idi. Halk ahalisi nakış işlemeleri takkelerde, deri pantolonlarda ve süvari pantolonlarında, masa örtüleri gibi eşyalarda tercih ediliyordu.[28]

Hanlığın sınırları Kazak bozkırlarına ve Kırgızların yaşadığı Alay bölgesine doğru genişlediğinde göçerlerin yaptığı keçe üretimi de gelişmişti. Yerleşik olmayan guruplar üslendiği keçe üretiminde özellikle Kırgız kadınları ön plana çıkıyordu. Keçe üretimi için yere bir hasır serilirdi. Serilen hasırın üzeri yün ile kaplanır ve bu yün değneklerle düzleşinceye kadar dövülürdü. Yün düzleşince ya içinde yağ kalıbının bulunduğu suda bekletilir ya da üzerine su serpilerek bir müddet bekletilirdi. Bekletilme işleminin ardından uçlarından ve ortasından bağlanarak bir rulo haline getirilir ve yerde yuvarlanarak sıkıca bükülürdü. Bu yuvarlama işlemi esnasında belli aralıklarla su serpilir ve bağlanan ipler sıkılırdı. Yuvarlama işlemiyle birlikte keçeleşen yün hasırdan ayrılır ve bu kez de hasarsız olarak yuvarlanırdı. Bu işlem esnasında da belirli aralıklarda su serpilir ve birkaç saat yuvarlandıktan sonra nihayetinde güneşe serilerek kurutulurdu.[29]

Hanlıkta dokumacılık dışında gelişmiş olan el sanatlarından birisi de çömlekçilik idi. Hanlık ahalisinin ihtiyacı olan çömlekler zanaatkarlar tarafından belirli merkezlerde üretilirdi. Hocend ve Rişţan Hokand Hanlığı'nda

[26] Schuyler, a.g.e., s. 180-181.
[27] "Obozrennie Kokandskogo Hanstva B Nıneşnam ego Sostoynii", *Zapiski RBO,* Kn. III, s. 187.
[28] Schuyler, a.g.e., s. 186.
[29] Schuyler, a.g.e., s. 182.

çömlekçiliğin merkezi olarak kabul edildi. Hokandlı ustaların ürettiği sade ve sırlı tepsiler, süslemeler, çeşitli renklerde oymalı çanaklar, taslar ve yağlıklar tüm Türkistan'da talep görmekteydi.[30] Rusların bölgeyi işgal etmelerinden önce Nemengan'da Yengiarık kanalının solunda tuğla fırınları bulunmaktaydı. Burada üretilen tuğlalar medrese, camii, kervansaray vb. yapılarda kullanıldı.[31] Schuyler Taşkent'te bulunduğu zamanda çanak çömlek üretimini gözlemlemiş ve bu konu hakkında geniş bilgiler vermiştir. Schuylerin verdiği bilgilere göre çömlek üretiminde ustalar birbirleriyle uyumlu renklerde çok hoş desenlerde çanak ve çömleklere işlenirdi. Zemine zaman zaman donuk mavimsi bir yeşil renk verilirdi, motifler de mavi ve beyaz içerirdi, bazen de sarı ya da mor kullanılırdı. Yerli çanak ve çömleklerin en kalitelilerine çini adı verilirdi. Taşkent'te çömlek ustalarının en meşhuru Hocendli Mahmut Şakir idi ve Semerkand ve Andican'da da kaliteli çömlek üretilmekteydi. Özellikle çini yapımında kullanılan malzemeler Kermine'nin güneyindeki Kasan Dağları ile Taşkent-Hokand arasındaki Ablık yakınlarından çıkartılan beyaz kil; yukarı Zerefşan Dağlarında bulunan kuvars, Semerkand yakınlarında nehrin çakıllı kıyısından elde edilen soda ve kireçti. Şeffaf sır, sodanın kurşunoksitle beğenilen yanar dönerliği veren kayın karışımından yapılırdı. Farklı renklerde çömlek üretimi de gerçekleştiriliyordu. Mesela yeşilimsi bir sır elde etmek için zencar, sarı renk aşı boyası ve zencardan, mavi lapis lazulinden, menekşe rengi mag'ldan elde edilmekteydi.[32]

Çanak çömlek yapımı yanında hanlıkta metal, ahşap ve demir işlemeler de ustalar tarafından üretilmekteydi. Hokand, Taşkent, Nemengan ve Andican pazarlarında ahşap ve metal işlemelerin yapıldığı atölyeler çarşıda dükkanların bulunduğu bölümdeydi ve ustalar arasında iş bölümü mevcuttu. Hiçbir usta bir mamulün tamamını kendisi üretmezdi. Mesela bir usta ibrik altlığı yaparken, başka bir usta lehimini yapar, diğer bir usta ise kulpunu yapar; öteki usta ise kapağını yapar, bir diğer usta ise süslemelerini yapardı. Hanlık ustaları tarafından titizlik ve büyük bir incelikle işlenen metallerden birisi bakı idi. Hokandlı ustalar bakırı zarif bir şekilde işliyorlardı. Bakırdan bölgeye has çaydanlık ve ibrik üreten ustalar, bunların üzerine kalemle desenler çiziyor; bu desenleri ince işçilik ile kaplıyorlardı. Bakır işlemeler bazen ince bir kalay

[30] Miyassar Jamoldinovna Karimova, "Crafts and Trade in the Kokand Khanate", *SSNR*, 2020, p. 7.
[31] Meyendorf, a.g.e., p. 513.
[32] Schuyler, a.g.e., s. 185.

tabaka ile kaplanıyor ve bu tabakanın iki metalden yapıldığını göstermek maksadıyla kalemle kesiliyordu.[33]

Bakırın yanı sıra bölgede demir işçiliği geleneksel yöntemlerle yapılmaktaydı. Taşkent'te 100'den fala demir atölyesi vardı ve burada işlenen ürünler özellikle göçer hali tarafından satın alınıyordu.[34] Nehir kıyılarında kurulan Hokand, Taşkent, Nemengan ve Hocend gibi şehirlerde tekne yapımı da gelişmişti. Nemengan metal işlemeleri sadece hanlıkta değil tüm Türkistan coğrafyasında meşhurdu.[35] Nemengan dışında Çust, Şehrihan, Hokand gibi şehirler de Fergana Vadisi'nin başta bıçak olmak üzere metal ürünlerinin yapıldığı yerlerdi ve burada üretilen ürünler Andican pazarında satılmaktaydı.[36] Demircilik zanaatı nesilden nesile aktarılıyordu ve demir ürünler basit bir şekilde işleniyordu. Demirciler yaptıkları ürünlere göre genel olarak üç gruba ayrılıyorlardı. Birinci grup, kapı zincirleri ve halkaları, atlar ve eşekler için nallar, nal çivileri, çeşitli çiviler, araba tekerlekleri için demir halkalar, atlar için kalın üzengiler, marangozlar için demir çıtalar ve benzerlerini üreten işletmelerden oluşuyordu. İkinci grup demirciler duvar ustaları, çiftçiler ve inşaatçılar için çapa, orak, balta, vb. çeşitli aletler yapıyorlardı. Üçüncü grup demirciler ise bıçak, makas, kazma, testere, vb. ürünleri imal ediyordu. Taşkent'te küçük ev aletleri yapımı için kullanılan birkaç tane demir dökümhanesi mevcuttu. Basit usullerle döküm yapılıyordu; dökümhane her zaman kalıpları kurutmak için gerekli güneş ışığını sağlayacak güney cephesi açık olan ve bir bakarası olan binalardı. Odun kömürünün içerisine yerleştirilen demirler, bir ocağın üzerinde toprakla sıvanmış bir kaba konulurdu. Bu ocak el körüğü ile beslenir, demir eridiğinde kap çengellerle kaldırılırdı. Kabın içinde eriyen demirler ya kepçeyle boşaltılır ya da doğrudan ustalarca hazırlanan kalıpların içine dökülürdü.[37] Demircilik her ne kadar geleneksel olarak yapılsa da hanlıkta yaygın bir zanaat koluydu. Bugün dahi bölgedeki şehirlerde demirci isimli mahalleler mevcudiyetini sürdürmektedir. Ayrıca her köyün ve kasabanın kendisine ait demirci ustaları mevcuttu.[38] Hokand ve Taşkent ve Nemengan'da silah üretimi için fabrikalar mevcuttu ve bu şehirlerde üretilen silah ve kılıçlar

[33] Schuyler, a.g.e., s. 175.
[34] Medrahimov, a.g.e, s. 38.
[35] *İstoria Narodov Uzbekistana*, T. II, s. 139- 140.
[36] Medrahimov, a.g.e., s. 38- 39.
[37] Suchuyler, a.g.e., s. 176- 177.
[38] H. N. Bababekov, *Narodnie Dvijeniya v Kokandskom Hanstve i ih Sosialno-Ekonomiçeskie i Politiçeskie Prevposılki (XVIII-XIX vv.)*, "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent 1990, s. 15.

hanlık ordusunun ihtiyaçlarını karşılardı.[39] Hanlıkta kısa ve kalın duvarlı top mermileri ile Avrupa tarzında top mermileri üretiliyordu. Cuşt'ta bir dökme demir fabrikası vardı. Hokand Hanlığı'nda genel olarak yivsiz silah yapımı yaygındı, nadir olarak yivli silah yapılmaktaydı. Silahlarda kullanılan mermiler genellikle yuvarlaktı ve kurşundan yapılıyordu.[40] Schuyler'in belirttiğine göre Hokand'da yapılan tüfekler eski usul fitilli tüfeklerdi.[41] Bakabekov'un tespitlerine göre maden işlemeciliği sektöründe daimî olarak bu işlerle uğraşan birkaç bin kişi mevcuttu ve bu durum da XIX. yüzyılın ortalarında yerel işçi sınıfının oluştuğunu gösteren bir delilidir.[42]

Kuyumculuk Hokand Hanlığı'nda kendine has bir sitille gelişmiş bir el sanatıydı. Kuyumculuk diğer el sanatlarının aksine her şehirde yapılmamaktaydı ve büyük şehirlerde atölyeler bulunmaktaydı. Bu açıdan başkent Hokand kuyumculukta ön plana çıkıyordu. Kuyumculuk konusunda Hokand ile bölgede bir tek Buhara rekabet ediyordu. Hanlık şehirlerinden Taşkent'te de kuyumcu atölyeleri mevcuttu ancak bunlar kalite bakımında Hokand kadar iyi değildi, daha ucuz takılar bozkır bölgesi için üretiliyordu.[43] Kuyumcular ağırlıklı olarak kadınlar için altın, gümüş, değerli taşlar ve camdan kolyeler, bilezik, yüzük, küpe gibi çeşitli takılar yapıyorlardı. Kılıç, bıçak ve hançer saplarına çeşitli madenlerden ve inciden çiçek yontmaları yapılırdı. Kuyumcular atların eyerlerini süslemek için rengarenk desenler oyarlardı. Değerli taşlar ve mineraller düğme ve yüzük, küpe gibi takılara dekor olarak işleniyordu. Değerli taş işlemede mahirlersen ustalar parçalanmış firuzeden ve gümüşten takılar üretiliyordu. Firuze taşı gümüş içerisinde konularak yapılan düğmeler, tokalar, kılıç süslemelerine Avrupa tarzı süslerde işleniyordu.[44] Altın, gümüş ve değerli taşlar gibi bakır da hanlıkta ustaca işeniyordu. Bakırcılar, çeşitli tabakları yapma ve kesme sanatında ustaydılar. Hanlığın bakır ustaları tas, tabaka, kaşık, tencere, testi, semaver, çaydanlık, fincan, şamdan, pipolar gibi ürünleri çeşitli desenlerle beziyorlardı. Bakırcılar arasında da bir iş bölümü vardı ve her biri zanaatkar sadece belirli mutfak eşyaları yapıyordu.[45]

---

[39] P. İ. Paşino, *Turkestanskiy Kray v 1866 godu*, 1968, s. 146- 147.
[40] Bababekov, a.g.e., s. 15.
[41] Schuyler, a.g.e., s. 176.
[42] Bababekov, a.g.e., s. 15.
[43] Medrahimov, a.g.e., s. 40.
[44] Ella R. Christie, *Rus İşgali Altındaki Orta Asya Hîve'den Altın Semerkant'a*, çev. Yusuf Yazar, Büyüyen Ay Yayınevi, İstanbul 2023, s. 214.
[45] Karimova, a.g.m., p. 7.

Hanlık sınırlarının genişlemesi ve bozkıra doğru yayılması ülkede deri işleme zanaatının gelişilmesini sağladı. Hokand, Taşkent, Andican ve Oş şehirleri derinin ayakkabı, elbise, başlık ve matara yapılabilmesi için işlendiği tabakhaneler mevcuttu. Bu tabakhanelerde deri soda ile şap karışımı kullanılarak tabaklanırdı. Deriler bu karışıma yatırılır, ardından tüyleri soyulur ve yıkanırdı. Arpa ununda yapılmış bir lapa ile üzeri kaplanır, kurutulur, don yağı ile yağlanırdı. Buzağı, keçi ve koyun derilerinde ise don yağı kullanılmaz bunun yerine sumak ağacı kabuğu kullanılarak tabaklanma işlemi yapılırdı. Siyaha boyama işlemi yeşil zaçla karıştırılan şamfıstığı mazısıyla gerçekleştirilirdi. Debbağlar derileri tütsülemezdi. Derinin ters tarafında uzunca bir kesik atan debbağ kestikleri yere arpa taneleri serperlerdi. Arpa tanelerinin serpilmesinin ardından deri ya dövülür ya da ayak altında çiğnenirdi. Derilerin yüzeyi düzlenince kurumaya bırakılır, arpa taneleri üzerinden silkilirdi. Çeşitli eczalar ile terbiye edilen deri açık yeşil bir renk alırdı. Deri tabaklandıktan sonra çeşitli ürünler için ustalara gelirdi. Ustalar tüm hanlıkta olduğu gibi bir ürünü tek başlarına üretmez, aralarında iş bölümü yaparlardı. Örneğin ayakkabı ustalarının bir kısmı süvarilerin kullandığı küçük sivri topuklu çizmeler imal ederken, bir diğeri bot imal etmekteydi. Bir başka usta gurubu ise ayakkabı tabanında kullanılacak köseleyi kesmekle meşgul olurdu.[46] Başkent Hokand'da bulunan ustalar özellikle sığır derisini işleme ve boyamada oldukça maharetliydi. XIX. yüzyılın 60'lı yıllarında Taşkent'te deri mamullerinin üretildiği ve satıldığı 60 mağaza mevcuttu. Hanlık ustalarının ellerinden çıkan deri ayakkabıların kullanımı şehir merkezleriyle Kırgız ve Kazaklar arasında oldukça yaygındı.[47] Hanlıkta sabun yapımı da kendine göre gelişmişti. Mergilan'da ipek kumaşların arasında sabun yapılmaktaydı. Taşkent'te üretilen sabunsa yerel ahalinin ihtiyaçlarını karşılamaya yetmekteydi.[48] Taşkent'te üretilen sabun bir tür ıhlamur ağacı olan salicarnia küllerinin düşük kalitedeki mum yağı ile kaynatılmasından elde edilirdi ve genellikle kötü kokardı.[49]

Hokand Hanlığı'nda ustalar tarafından kâğıt üretilmekte ve üretilen bu kâğıt bölgede ağırlıklı olarak kullanılmaktaydı. XVIII. yüzyılın başlarında Hokand şehrinde birisi *Mu-i Mübarek* kapısı yakınlarında, diğeri ise şehrin yakınlarındaki Çarku köyünde olmak üzere iki kâğıt üretimi yapılan işletme

[46] Schuyler, a.g.e., s. 181.
[47] Medrahimov, a.g.e., s. 40.
[48] Pashino P. I. a.g.e., s. 268- 287.
[49] Schuyler, a.g.e., s. 179.

mevcuttu.[50] Buradaki kâğıt yapım işlemini Schuyler ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır:

> *"Kâğıt yapımı için kumaşlar hamur haline gelinceye kadar dövülür, su ile yumuşatılır ve daha sonra yuvarlak bir top haline getirilir. Top halindeyken içerisinde bir miktar su ilave edilir ve iyice karıştırılır. Kâğıt ustası ağaçtan yapılmış bir çerçevenin üzerine geçirilmiş bitkiden uzunca eleği alır, eleğin üzerine bir miktar kâğıt hamuru koyar ve eleğe eşit derecede dağılıncaya kadar sallar ve bir tahta üzerine ters yüz eder. Ardından aralarına keçe konularak üst üste dizilir ve ıslaklığın alınması için ağır bir baskıya sokulur. İşlemi tamamlanan kâğıt sabah alınarak güneye bakan bir duvar üzerinde kurutulur. Bu şekilde bir kişi günde 300 yaprak kâğıt üretebilir. Aharlama ve parlatılma işlemi ise çarşıda bir başka zanaatkar tarafından yapılır. Genellikle kullanılan ahar (tutkal) zambakgillerden bir bitki olan şişarın köklerinde oldukça çok bulunan bir çeşit tutkaldır. Parlatma ise düz ve ağır bir taş sürterek yapılır. Bu aşamalar sonucunda kâğıdın değeri neredeyse iki misli artar."*[51]

Kâğıt üretiminin yanı sıra Hokand Hanlığı'nda ciltçilik de gelişmişti. Hanlık ustalarınca yapılan kâğıt ve deri ciltler Semerkand ve Hive'de yapılan ciltlerden kalite ve işçilik bakımından aşağı kalır değildi.[52]

Sonuç

Hokand Hanlığı'nda el sanatları Hanlığın siyasi tarihiyle doğru orantılı gelişmiştir. Hanlığın siyasi olarak güçlü olduğu ve sınırlarının genişlediği dönemlerde ticaret gelişmiş ve ticaretin bir parçası olan el sanatları da buna bağlı olarak gelişme göstermiştir. Ayrıca özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısında siyasi olarak gelişen devlette şehirleşme oranı artmış buna bağlı olarak da el sanatlarında bir gelişme yaşanmıştır. Kırgız ve Kazak bölgelerine doğru Hanlığın sınırlarının genişlemesi hem pazar alanının hem de hammadde kaynaklarının genişlemesi anlamına gelmiştir. Hokand Hanlığı'nda el sanatları genel itibari ile ahalinin günlük ihtiyaçlarını karşılamak

---

[50] Abdullaev Ravshanjon Inomjon Ogli, Kokan Hanlıgıda Kitobat Sanatı, Talqin va tadqiqotlar" *İlmiy-Uslubiy Jurnali*, No. 16, 2022, s. 180.

[51] Schuyler, a.g.e., s. 348; E. Schuyler, Note Of A Journey In Russian Turkestan, Khokand, Bukhara, And Kuldja, Vol.II, Third and Revised Edition Sampson Low, Marston, Searle&Rivington, London 1976, p. 13-14.

[52] Medrahimov, a.g.e., s. 41.

için ustalarca üretilen mamulleri kapsamaktaydı. Bunların içinde ipek eğirme ve dokuması ise halkın ihtiyacını karşılamaktan öte ihraç edilmek üzere üretilmiştir. El sanatlarında Hanlığın ticaret politikası gereğince belirli üretim merkezleri oluşturulmuştur. Bu merkezler de oluşturulurken hammadde kaynakları dikkate alınarak belirlenmiştir. Yine bölgenin üretim genellerine çerçevesinde ustaların bir ürünü tek başlarına yapmaları Hokand Hanlığı yöneticileri tarafından sıcak bakılmamış, bunun yerine aralarında iş bölümü yapılması sağlanmıştır. Bu yolla hem üretimde tekelleşmenin önü kesilmiş hem de kazanç paylaştırılmıştır lakin bu durum aynı zamanda rekabet ortamını da ortadan kaldırmıştır. Ayrıca ipek, pamuk ve yarı ipek gibi tekstil ürünlerinin üretilmesi, demir, gümüş ve bakır gibi metal işçiliklerinin üretim aşamaları ve işlenmesi göz önüne alındığında Hokand Hanlığında bir işçi sınıfının oluştuğu iddia edilebilir. Hanlığın ahalisinin el sanatlarında özellikle dokuma da yenileşme ve teknolojiyi kullanma konusunda isteksiz davrandıkları ve geleneksel üretimde ısrar ettiklerini iddia edilebilir. Nitekim Ruslar bölgeyi işgal ettikten sonra açtıkları 7 ipek fabrikasının devletten aldıkları maddi desteğe rağmen bölgede tutunamaması ve bölge halkının üretim tekniklerini etkileyememeleri halkın geleneksel üretime sıkı sıkıya bağlı olduğunu gösteren bir örnektir.

KAYNAKÇA

"Kokand", *Turkestankiy Sobornik*, T. 30, 1870, ss. 130-145.

"Obozrennie Kokandskogo Hanstva B Nıneşnam ego Sostoynii", *Zapiski RBO*, Kn. III, ss. 176-216.

BABABEKOV, H. N., *Narodnie Dvijeniya v Kokandskom Hanstve i ih Sosialno-Ekonomiçeskie i Politiçeskie Prevposılki (XVIII-XIX vv.)*, Taşkent, "Fan" Uzbekskoy SSR, 1990.

Christie, Ella R., *Rus İşgali Altındaki Orta Asya Hîve'den Altın Semerkant'a*, çev. Yusuf Yazar, Büyüyen Ay Yayınevi, İstanbul 2023.

EFREMOVA, F., *Stranstvovaniye v Kirgizskoy stepi, Bukharii, Khive, Persii, Tibet i Indii v Vozvrasheniye Yego Ottuda Cherez Angliyu v Rossiyu, Universişeskoi Tipografiy*, Kazan, 1811.

KARİMOVA, Miyassar Jamoldinovna, "Crafts and Trade in the Kokand Khanate", *SSNR*, 2020, pp. 1-17. https://ssrn.com/abstract=3656770

KESER, Emre, *E. K. Meyendorf ve Eserinin Buhara Hanlığı Açısından Değerlendirilmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, 2018.

KOÇ, Dinçer, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İstanbul, İdeal Kültür&Sanat, 2015.

KOLESNİKOV, Aleksandır, Mairya Matveyava, *Rus Seyyahların Gözüyle Orta Asya*, İstanbul, Çevri Bilim Yayınevi, 2019.

KRAUZEL, İ. O., "Krasilnom İskusstve Tuzemnıh Jiteley Turkestanskogo Kray", *Turkistanskiy Sobornik*, T. I, 1872, ss. 493-500.

KÜLÜNK, Neriman Sena, *Mir İzzetullah'a Göre XIX. Yüzyılın Başlarında Türkistan: Tercüme ve Tahlil*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2023.

MEDRAHİMOV, Zahid Şerofoviç, "Qu'qan Hanlıgı Hunarmandçılık Markazları", *Ütmuşga Nazar*, No: 26, 2019, ss. 67-73.

MEDRAHİMOV, Zahid Şerofoviç, *Qu'qan Hanlıgıda Savdo Munasabatları Tarihi*, Taşkent, Yangı Nesher, 2014.

MEYENDORF, B. V., *A Journey from Orenburg to Bokhara (in The Year 1820),* Çev. Captain E. F. Chapman, Kolkata, Foreign Department Press.

OGLİ, Abdullaev Ravshanjon Inomjon, Kokan Hanlıgıda Kitobat Sanatı, Talqin va tadqiqotlar" *İlmiy-Uslubiy Jurnali*, No. 16, 2022, ss. 180-184.

PAŞİNO, P. İ., *Fabriçnoi i Targovoi Deyatelnosti Turkestanskoi Oblasti*, T. 3(4), Sank Peterburg, İzvestiya İmperatorskogo Russkogo Geograficeskogo Obşestva, 1868.

PAŞİNO, P. İ., *Turkestanskiy Kray v 1866 godu*, 1968.

PETROVSKİY, N. O., *Şelkovodstve i Şelkomatahii Serdney Azii*, Tiflis, Tipografiya K.P. Kolovskago, 1904.

RAKHIMZHONOVICH, Topildiev Nosirzhon, "Sosiolno-ekonomiçeskoe Polojenıe Kokandskogo Hansva v1850-1879 gg.", *Molodoi Uçenbıi,* No 9 (89), 2015, ss. 957-958.

SCHUYLER, E., Note Of A Journey In Russian Turkestan, Khokand, Bukhara, And Kuldja, Vol. II, Third and Revised Edition Sampson Low, Marston, Searle&Rivington, London, 1976.

SUCHUYLER, E., *Türkistan Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, Çev. Firdevs Çetin&Halil Çetin, İstanbul, Paradigma Yayıncılık, 2007.

TOMBULOĞLU, Tuba, "Seyyahlara Göre Fergana'nın Ekonomik Durumu (18 ve 19. Yüzyıllar)", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Ankara, Pegem Akademi, 2019, ss. 175-198.

Turkestanskie Vedomosti, No: 49, 1880.

Turkestanskie Vedomosti, No. 36, 1871.

VELYAMİNOV-ZERNOV, V. V., *Torgovoe Zhaçenie Kokanskogo Hanstva Dlya Russkih*, Sank Peterburg, İGRO, 1854.